

Fejezetek a labiális harmónia történetéből: a magyar nyelvtörténet egy rejtélye

Cser András – Oszkó Beatrix – Várnai Zsuzsa

1. Bevezetés*

Amint az közismert, a labiális (azaz kerek ségi) harmónia kialakulása a magyar nyelv különálló életében történt, szemben a palatális harmóniáéval, amelyet minden bizonnyal sokkal korábbi időkből örökölt a nyelv. D. Bartha Katalin egy rendkívül érdekes megfigyelésről számol be, éppen a labiális harmóniát illetően: az állítás az, hogy a Nagyszombati Kódexben a labiális illeszkedést mutató toldalékok disszimilációs tendenciát mutatnak, tehát (a palatálisok között) kerek ség tekintetében éppen az őket megelőző szótag magánhangzójának az ellentétét mutatják, pl. *híretök*, de *eszötek* (D. Bartha 1970: 441). Ha ez így van, az a fonológiaelmélet számára is rendkívül érdekes és fontos, ugyanis a labiális harmónia területén a világ nyelveiben ilyesmivel még nem találkoztak kutatók. A dolgozatban arra teszünk kísérletet, hogy ezt a több mint fél évszázada született és a tudományterület mai napig legnagyobb kézikönyve (*A magyar nyelv történeti nyelvtana*, I. Korompay 1992) által is átvett – és tudomásunk szerint senki által eddig nem vitatott – állítást az Ómagyar Korpusz¹ segítségével, az adatok alapos vizsgálatával alátámasszuk, avagy cáfoljuk. Hogy a végső eredményt itt megeléjezzük: az adatok alapján egyértelmű, hogy a disszimilációs tendencia nem mutatható ki.

A dolgozat felépítése a következő. A 2. részben a labiális harmónia tipológiai és szakirodalmi hátterét fogjuk röviden vázolni. A 3. részben a forrásokat, a 4. részben a belőlük nyert adatokat mutatjuk be. Az 5. részben az adatok alapján levonjuk következtetéseinket.

Cser András – Nemesi Attila László (szerk.) 2023. *Nyelvelmélet és diakrónia* 5. PPKÉ BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest. 41–57.

* Köszönettel tartozunk a cikk két névtelen lektorának, akik lényeges pontokban éltek szakmailag megalapozott javaslatokkal. A cikk elkészültét támogatta a KSFZ-14/2023 Fehér foltok pályázat.

¹ <http://omagyarkorpusz.nyud.hu/hu-intro.html>, vö. Simon–Sass (2012).

2. A labiális harmóniáról általában és a magyarban

A labiális harmónia nem gyakori a világ nyelveiben, de elenyészően ritkának sem nevezhető.² Az irodalomban a labiális harmóniát mutató nyelvek leggyakrabban említett példái a török, a mongol vagy a tunguz nyelvcsaládokba tartoznak (Kaun 1995, 2004; Rose–Walker 2011; Walker 2001, 2005; van der Hulst 2016), de megvolt a jelenség a tunika nyelvben (kihalt amerikai indián nyelv, Louisianában beszélték, vö. Haas 1940, 1946) vagy a nyugat-afrikai ewében is (Clements 1974). Az uráli nyelvek között sem a magyar az egyetlen labiális harmóniát mutató nyelv: a mezei mariban szintén látható [e] : [o] : [ø] váltakozás, bár ennek pontos működése eltér a hasonló magyar jelenségtől.³ A labiális harmónia tipológiailag legjellemzőbb formájában valamilyen más jeggyel összefüggésben jelentkezik. Ez az összefüggés kétféle módon is megnyilvánulhat. Vagy egy másik jeggyel együtt terjed a kerekesség, vagy egy másik jegy függvényében. Az elsőre példa az, amikor a labiális harmónia [e] : [o] váltakozás formájában valósul meg, mint a mongolban, azaz a labiális alternáció egyszersmind palatális-veláris alternációt is jelent. A másodikra példa a mai magyar, ahol a labiális harmónia csak a palatális magánhangzók között idéz elő váltakozást, azaz van [ɛ] : [ø], de nincs [ɿ] : [o] váltakozás. A magyar nyelvben a labiális harmónia megszorítottságát mutatja az is, hogy sem a felső nyelvvállású, sem a hosszú magánhangzókat nem érinti.

A teljes, „vegytiszta” labiális harmónia, amely sem az egyik, sem a másik értelemben nem függ más fonológiai jegyeiktől, nagyon ritka. Ilyet mutathat a kirgiz nyelv déli nyelvjárása (Washington 2006; McCollum 2020); viszont az északi nyelvjárásban az [u] már nem váltja ki az [a] labializációját, ami jól mutatja a harmóniajelenségek egyik jellegzetes tulajdonságát, hogy ti. ahol nagy a nyelvállásbeli különbség a két magánhangzó között, azok már nem tudnak hatni egymásra (ez még akkor is igaz lehet, ha a „távolság” fonológiailag egyszerűen egy [+felső] / [–felső] különbségként írható le).

A magyar nyelv történetében a palatális harmóniát egészen az uráli alapsnyelvig vissza lehet vezetni; a labiális harmónia azonban csak az ómagyar korban alakult ki. Kialakulásának mikéntjéről itt nem kívánunk szót ejteni, de tárgyalja (l. Benkő 1957; Juhász 2018; Losonczi 1915–1920; Fejes 2011; Cser–Oszkó–Várnai megj. e.), viszont kései megjelenése talán összefügg azzal, hogy a palatális labiális magánhangzók az ómagyar korig (vagy legalább a kései ősmagyar korig)

²A labiális harmóniáról általában l. Kaun (1995, 2004), Walker (2001, 2005), összefoglalóbb jelleggel, illetve részint a magyar vonatkozásában Rose–Walker (2011), van der Hulst (2016), Polgárdi (1998), Rebrus–Törkenczy (2019), Fejes (2022), Forró (2013), Siptár–Törkenczy (2000).

³ Köszönettel tartozunk az egyik névtelen lektornak, amiért a mezei mari jelenségre felhívta a figyelmünket.

igen ritkák voltak; nagyon kevés olyan lexikális elem van, amelyben etimológiai alapon eredetinek tételezhető (az Uralonet⁴ alapján ilyenek lehetnek például ezek: *süly, nyű-, öl, könnyök, könny, lök, ősz, tő*). A Nagyszombati Kódexről ezzel kapcsolatban D. Bartha által tett állítás mindenestre tipológiailag meghökkentő: „... egészen különleges fontosságú a kódex nyelvjárásában a disszimiláció működése, amely rendkívül érdekes nyelvi tényeket produkál elsősorban a labialis egyöntetűség, illeszkedés rovására. A *-hoz, -hez, -höz* határozórag például a kódex nyelvjárásában a palatális hangrendben szinte egyöntetűen *ö-ző* formában használatos (*ehæz, Istenhæz, kihæz, æræmhæz*). Illabialis változatban csak előző szótagi *ö* után jelentkezik: 145: *ezækhez*, 284: *æræmhez*... Pregnánsan szemléltetik a disszimilációs törekvések érvényesülését az egész szövegen végigvonuló *meñhæn fælden*-féle alakpárok is...” (D. Bartha 1970: 441).

A magyar nyelv történeti nyelvtana ugyanezt a nyilván D. Bartha (1970)-ből származó meglátását adja tovább: „a NagyszK. éppen palatális labális után használja az illabialis toldalékot és fordítva: 114: *ezætekben*, 304: *hiredækbe* stb. E[z az] emlék más háromalakú toldalékokkal kapcsolatban is ugyanezt a jellegzetes viselkedést mutatja” (Korompay 1992: 335). Ahogy már fentebb említettük, ez a fajta diszharmonikus viselkedés jelenlegi ismereteink szerint párhuzam nélküli a világ nyelveiben, ezért feltétlenül érdemesnek tartjuk arra, hogy alaposan megvizsgáljuk, vajon az adatokból valóban ez olvasható-e ki. Megnéztük tehát nemcsak a Nagyszombati Kódexet, hanem mindazokat a szövegeket, amelyeket ugyanannak a kéznek tulajdonítanak, és kigyűjtöttük belőlük számos olyan toldaléknak az előfordulásait, amelyeknek legalább három alakváltozata van, azaz potenciálisan mutathatnak labiális illeszkedést.

3. A források

Vizsgálatunkhoz a kiindulási alap a Nagyszombati Kódex volt. A könyvmásoló személye ismeretlen, de az bizonyos, hogy ugyanaz a kéz még további három kódexbe is írt: a Nádor-kódex és a Simor-kódex teljes szövege az ő munkája, valamint ugyanőt tartják nyilván a Debreceni kódex 5. kezeként. Mind a négy résznek egységes, azonos paleográfiai képet mutató bastarda írása van (a Simor-kódex bevezetőjében gothica cursiva textualisként említve). Kutatásunk során a Nagyszombati Kódexet, a töredék Simor-kódexet és a Debreceni Kódex nevezett részletét teljes egészében megvizsgáltuk. A Nádor-kódexet – a kutatás jelenlegi fázisában – ellenőrzésre használtuk, azaz akkor hívtuk segítségül, ha a másik három műben nem találtunk egy jelenségre példát, vagy a találtak további megerősítésére

⁴ <http://www.uralonet.nytud.hu>

volt szükség. A következőkben a fenti – személyét tekintve ismeretlen másoló által írt – műveket mutatjuk be.

A kéz által jegyzett terjedelmesebb, a mai ismereteink szerint a fennmaradt legrégebbi teljes könyv a Nádor-kódex. Keletkezési idejére a 658. lapon olvasható Zsófia-legenda záradékában szereplő évszám alapján következtethetünk (1508). A kötetnek 353 levelét ismerjük, a fennmaradt szöveg alapján megállapítható, hogy több helyen is hiányzik néhány lap, s vannak beíratlanul maradt levelek is (RMK 16: 7). A vegyes tartalmú kódexben traktátusok, szentek életéről szóló írások és imádságok mellett énekek is szerepelnek, ezek között vannak a ma ismert, legrégebbiként számon tartott magyar kottás énekek. A kéz által írt többi kódex alapján ezt a művet is az óbudai klarisszák számára készültek közé soroljuk. Szövegét 1857-ben kiadta Toldy Ferenc, majd 1908-ban a Nyelvelméltár XV. kötetében közölte Katona Lajos. Újabb kiadása a Régi Magyar Kódexek 16. köteteként jelent meg. Jelenlegi őrzőhelye az ELTE Egyetemi Könyvtár.

A szintén 1508-ban keletkezett Simor-kódex egy mindössze 7 levélből álló, egy füzetnyi töredék. Az elől-hátul csonka szöveg a Szent Ferenc-legenda részleteit tartalmazza, a kézirat lapjainak állapotából következtethetünk arra, hogy minden bizonnyal hosszabb ideig hanyódtott bekötetlenül. A scriptorra vagy a keletkezés helyére nem találunk utalást a szövegben, de a paleográfiai vizsgálatok alapján kijelenthető, hogy a töredéket jegyző kéz azonos a fent említett nyelvemlékek másolójával. Az ugyanettől a kéztől fennmaradt alkotások alapján az irodalom ezt a nyelvemléket is az óbudai klarissza kolostorhoz köti (Tímár 1927: 62; RMK 6: 7). Az egykori tulajdonosáról elnevezett kódexet Simor János bajnai plébános adományozta a Széchényi Könyvtárnak, jelenleg is ott őrzik. Szövegkiadása megjelent a Volf-féle Nyelvelméltár VII. és a Régi Magyar Kódexek sorozat 6. köteteként.

Az 1512–1513-ra datált Nagyszombati Kódex 202 levélből és három nagyobb tartalmi egységből áll: párbeszéd a bölcsességről; tanítások a lélek üdvösségéről; katekizmus. A három részt feltehetőleg külön használták, és csak később kötötték egybe. Erre a különálló részek utolsó lapjainak állapotából következtethetünk, valamint abból, hogy a szövegben található évszámok tanúsága szerint a második rész (161–308. lap) korábban keletkezett az elsónél (1–160). A 158. lapon a scriptortól származó latin nyelvű bejegyzés 1513-ra utal, a 306. lapon a magyar nyelvű mondat után pedig 1512 szerepel. Mindössze két lapja üres. Jelenleg az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban őrzik, ezt megelőzően az esztergomi káptalan nagyszombati könyvtára volt az őrhelye, erről tanúskodik a neve is. Megjelent a Nyelvelméltár III. kötetében, újabb kiadása a Régi Magyar Kódexek sorozat 24. kötete.

Másolónk ma ismert utolsó munkája a többek által írt Debreceni Kódex egy része. A kötet nevét jelenlegi őrzőhelyéről, a Debrecenben található Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Könyvtárról kapta. Keletkezési idejét tekintve ez a legfiatalabb, 1519-re datálják. A vaskos kötet egy kolligátum, melyet minden bizonnyal több részből kötöttek össze, de két korábbi különálló rész léte biztos. A 316 levélre összesen heten írtak, ezek közül az ötödik az 559. és 624. lapok közötti részt. Szövegét a Nyelvelméltár XI. kötetében adta közre Volf György, újabb kiadása a Régi Magyar Kódexek sorozat 21. kötete.

Itt jegyezzük meg, hogy D. Bartha Katalin dolgozatának készítésekor a Nyelvelméltáron kívül nem állt rendelkezésre más, a filológiai munkára alkalmas szövegközlés. Ezzel magyarázható az, hogy a hivatkozott cikkben megjelenő adatok nem a kódexekből, hanem a szövegkiadásból származnak, így az *o* helyett *æ* szerepel. Dolgozatunkban a D. Barthától hivatkozott adatokat a közleményben megjelent formában közöljük, míg a többit a ma már digitális formában is rendelkezésre álló, az eredetivel megegyező formában.

3.1. A szövegek helyesírásáról

Nem meglepő, hogy az azonos kéz által írt szövegek helyesírásában nem figyelhetünk meg jelentős eltéréseket. A magyar helyesírás történetét tárgyaló művek is egyazon csoportba tartozónak gondolják az általunk tárgyalt kódexeket (Kniezsa 1952; Farkas 1971). Ezeket Kniezsa István a mellékjeles helyesírású kódexek (II. típus) harmadik (C) csoportjába sorolja, melyet elődei nyomán ferences helyesírás néven is említ (Kniezsa 1952: 115–7, 167 kk.). Farkas Vilmos mellékjeles egyjegyes típusnak nevezi azt a csoportot, amelybe e négy nyelvemlék is tartozik (1971: 18–20). Ezen belül a Simor-kódexet az A jelű, tiszta típusba, a másik három nyelvemléket a B csoportba sorolja, melyekben ritkán előfordul mellékbetűs hangjelölés is (Farkas 1971: 66–8). A nem azonos alcsoportba való besorolás magyarázata a Simor-kódex terjedelmében rejlik; érthető, hogy a csupán 14 lapos emlékből nem találunk olyan változatosságot, mely a hosszabb szövegek esetében még azonos másolónál is előfordul.

3.2. A szövegváltozatokról

A kódexszövegek vizsgálatának egyik lehetséges módja a párhuzamos részek összehasonlítása. A szövegösszevetésből, illetve a különbségekből következtethetünk a másolás helyére vagy módjára (Kniezsa 1952: 182), az egyes szerzetesrendek közötti kapcsolatokra. Egyező szövegek előfordulhatnak eltérő és azonos provenienciájú kódexekben. A következőkben ez utóbbira mutatunk példát, mely a Nagyszombati Kódex 1512-ből származó részében (242–51) és az 1519-es Debreceni Kódexben

(595–602) is olvasható tanítás egy rövid részlete. Kiemeltük a két változat közötti eltéréseket: a vastag betűs rész ugyanannak az egységnek két változatát, míg a dőlt részek a másik szöveghez képest meglévő többletet jelölik.

(1)

NagyszK 248/6–14

Mert nágob zenetlen haboru-
-sagba lennie es *o* benne bekeseget
tartania / honnem égzor a tor ala
embornec nákat vetnie · Azert tud-
-nonc illic / hog bekeseget tartania
haborusagba / malaztnac nágob iege
ez / honnem halattakat **feltamaztani**
es **korocat** vígaztania / kít zent gergor
doctor **íg** bizonít / monduan

DebrK 599/20–600/2

Mert nágob **z**onetlen haborusagba
lennie es benne bekeseget tartania
Honnem *minth* égzor a tor ala ná-
-kat *vetnie* · Azert tudnonc illic
hog bekeseget tartania haborusag-
-ba malaztnac nágob iege honnem
halottakat **tamogatnia** es **corokat** //
vígaztania · Kit Zent Gergor
mebizonít / monduan

Az azonos kéztől származó párhuzamos szövegrészekben megjelenő különbségek egyik oka lehet az, hogy a hét év különbséggel másolt szövegváltozatok forrása eltérő volt. Amennyiben viszont ugyanazt a szöveget írta le mindkét alkalommal a scriptor, a fenti szövegrészetek eltéréseiben feltehetően a másolói szabadság megnyilvánulását látjuk. Egységes helyesírás hiányában – mivel a másolás idejében nem létezett a mindenképpen követendő norma eszménye – az egyéni változatok nagyobb teret kaptak.

Ritkábban fordul elő, hogy egy kódexen belül is találunk párhuzamos részeket, és egészen kivételes az az eset, amikor az ismétlődés egy lapon belül fordul elő. A következő példánk a Nagyszombati Kódex 101. lapjáról való. Nyilvánvaló, hogy a scriptor figyelme lankadhatott már, s ezért jegyezhetette le ugyanazt a mondatot kétszer közvetlenül egymás után. A két szövegváltozat közötti eltérések egyben a fent említett másolói szabadság bizonyítékai is. Az eltéréseket itt is vastag betűvel jelöljük.

- (2) a. NagyszK. 101/8–10: O mel' **ígon** nágon az en meñnéi atyám **úr**ul ez il'
fýurol / **akkí** ez il' kerezte**th** fel **vee**zi
b. NagyszK. 101/10–12: O mel' **ígen** nágon az en meñnéi atyám **or**ul ez il'
fýurol az **ký** ez il' kerezto**th** fel **ve**zi

Mindkét bemutatott részletben találhatunk palatális labiális szótagot érintő változást, ahhoz azonban, hogy ezek alapján bármilyen következtetésre jussunk, a jelenleginél részletesebb célirányos vizsgálatokra lesz szükség.

3.3. A felhasznált korpusz

A datainkat az Ómagyar Korpuszból gyűjtöttük, mely egy nyilvános, elektronikus, annotált nyelvtörténeti adatbázis. Tartalmazza az összes fennmaradt ómagyar kori (896–1526) és néhány középmagyar kori (1526–1772) szövegelemet, valamint számos középmagyar bibliafordítást. A feldolgozott anyag 47 ómagyar kódexet, 24 rövidebb ómagyar szövegelemet, 244 misszilit, valamint 5 középmagyar kori bibliafordítást dolgoz fel, összesen 3,2 millió szövegszót. A korpuszban minden nyelvemlék betűhű szövege, valamint néhány nyelvemlék normalizált és morfológiailag elemzett változata is elérhető.

4. Eredmények

4.1. A vizsgált toldalékok

A toldalékok kiválasztásánál az elsődleges szempont az volt, hogy minimum háromalakúak legyenek, tehát egyáltalán fennálljon a labiális harmónia lehetősége. Így esett a választás a személyjelölt alakok közül az egyes szám első és második személyű, valamint a többes szám második személyű alakokra (Vx/Px S1/S2/PI2); az esetragok közül az essivusi, az allativusi és accusativusi alakokra (CxEss/All/Acc); valamint a többes számú (PI), és az *-Es* melléknévképzővel ellátott alakokra. A találatok közül kizártuk a nyitótöveket, úm.: *szív, tűz, kéz, könny*, és a személyes névmások tárgyesetű alakjait. Szintén kizártuk ugyanilyen alapon azokat a tárgyas alakokat, amelyekben a rag birtokos személyjelek vagy a többes szám toldaléka után áll (Px+Acc, PI+Acc), hiszen ezekben a szóalakokban a kérdéses toldalékban vélhetőleg nyílt *e* állt, amelynek esetében labiális változatot eleve nem várunk. Ennek megfelelően például a többes számú tárgyesetű alakok között volt *-eket*, *-öket* alakváltozat, de nem találtunk *-eköt*, *-ököt* alakokat. A vizsgálatban figyelembe vett toldalékokat az 1. táblázat mutatja be.

4.2 A tövek és a toldalékok eloszlása

A 3. táblázat mutatja be, hogy a vizsgált toldalékok harmónia szerint milyen tövekhez milyen alakban kapcsolódnak. Toldalék alatt itt az 1. táblázatban felsorolt szekvenciákat értjük, függetlenül attól, hogy a bennük szereplő magánhangzó eredetileg a *tő* része volt-e vagy nem; *tő* alatt pedig azt a szótagot, pontosabban annak a magánhangzóját értjük, amely közvetlenül megelőzi a fentebbi értelemben vett

toldaléktípusok		vizsgált alakváltozatok
Cx	Essivus	<i>-en, -ön</i>
	Allativus	<i>-hez, -höz</i>
	Accusativus	<i>-et, -öt</i>
Vx/Px	Sg1	<i>-em, -öm</i>
	Sg2	<i>-ed, -öd</i>
	Pl2	<i>-tek, -tök</i>
Pl		<i>-ek, -ök</i>
melléknévképző		<i>-es, -ös</i>

1. táblázat. A vizsgált toldalékok

toldalékot. A szürkével jelölt cellák a harmonikus alakokat mutatják. A 2. táblázatban két (nem közvetlenül a kódexekből vett) példával illusztráljuk, hogy a 3. táblázatban szereplő számok milyen alaktípusoknak felelnek meg.

4.2 A tövek és a toldalékok eloszlása

A 3. táblázat mutatja be, hogy a vizsgált toldalékok harmónia szerint milyen tövekhez milyen alakban kapcsolódnak. Toldalék alatt itt az 1. táblázatban felsorolt szekvenciákat értjük, függetlenül attól, hogy a bennük szereplő magánhangzó eredetileg a *tő* része volt-e vagy nem; *tő* alatt pedig azt a szótagot, pontosabban annak a magánhangzóját értjük, amely közvetlenül megelőzi a fentebbi értelemben vett toldalékot. A szürkével jelölt cellák a harmonikus alakokat mutatják. A 2. táblázatban két (nem közvetlenül a kódexekből vett) példával illusztráljuk, hogy a 3. táblázatban szereplő számok milyen alaktípusoknak felelnek meg.

told. tő	lab	illab
lab	<i>gyermökhöz</i> <i>földön</i>	<i>gyermökhez</i> <i>földen</i>
illab	<i>gyermekhöz</i> <i>feldön</i>	<i>gyermekhez</i> <i>felden</i>

2. táblázat. A tő- és toldalék-előfordulások típusai példákkal

ESSIVUS

ALLATIVUS

ACCUSATIVUS

NagyszK.:

told. tő	lab	illab
lab	22	40
illab	62	22

NagyszK.:

told. tő	lab	illab
lab	5	2
illab	43	11

NagyszK.:

told. tő	lab	illab
lab	18	8
illab	130	14

DebrK.:

told. tő	lab	illab
lab	3	11
illab	9	14

DebrK.:

told. tő	lab	illab
lab	1	0
illab	11	0

DebrK.:

told. tő	lab	illab
lab	4	4
illab	20	8

SimorK.:

told. tő	lab	illab
lab	0	1
illab	5	0

SimorK.:

told. tő	lab	illab
lab	0	0
illab	3	0

SimorK.:

told. tő	lab	illab
lab	1	2
illab	2	0

Px/VxSG1

NagyszK.:

told. / tő	lab	illab
lab	15	20
illab	415	72

DebrK.:

told. / tő	lab	illab
lab	13	0
illab	28	10

SimorK.:

told. / tő	lab	illab
lab	0	0
illab	4	0

Px/VxSG2

NagyszK.:

told. / tő	lab	illab
lab	4	8
illab	301	43

DebrK.:

told. / tő	lab	illab
lab	0	0
illab	38	5

SimorK.:

told. / tő	lab	illab
lab	0	2
illab	8	0

Px/VxPL2

NagyszK.:

told. / tő	lab	illab
lab	3	1
illab	58	1

DebrK.:

told. / tő	lab	illab
lab	0	1
illab	6	7

SimorK.:

told. / tő	lab	illab
lab	0	0
illab	5	0

PL

NagyszK.:

told. / tő	lab	illab
lab	31	12
illab	75	57

DebrK.:

told. / tő	lab	illab
lab	11	2
illab	37	30

SimorK.:

told. / tő	lab	illab
lab	1	0
illab	5	0

-ES KÉPZŐ

NagyszK.:

told. / tő	lab	illab
lab	27	2
illab	478	233

DebrK.:

told. / tő	lab	illab
lab	6	2
illab	98	28

SimorK.:

told. / tő	lab	illab
lab	2	1
illab	33	2

3. táblázat. A tő- és toldalék-előfordulások mátrixai

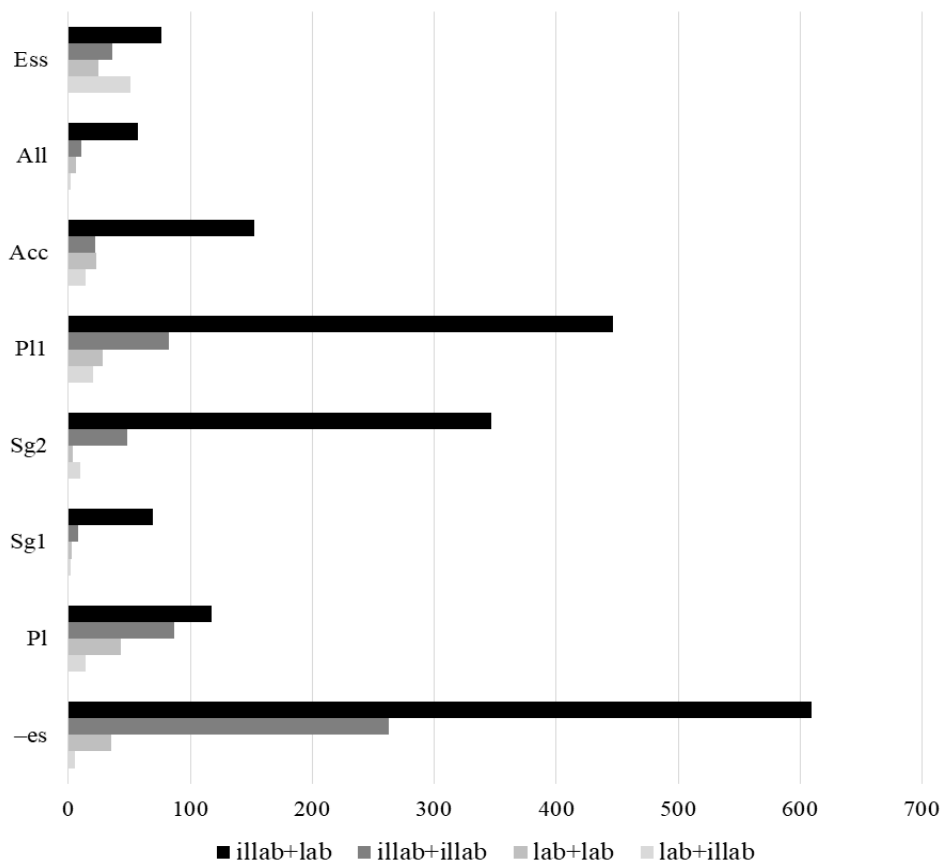
Az adatmátrixokból jól látszik, hogy a leggyakoribb szóalak felépítése az illabiális tőhöz járuló labiális toldalék, a legritkább pedig a vele szemben álló labiális tő után álló illabiális toldalék. Ez voltaképpen az alakok két tulajdonságának összeadásából ered. A toldalékokban jellemzőbb a labiális magánhangzó, mint az illabiális (ezért magasabbak a számok a bal oldali oszlopban, mint a jobb oldali-ban), a tövekben viszont jellemzőbbek az illabiális magánhangzók, mint a labiálisak (ezért magasabbak a számok az alsó sorban, mint a felsőben). Ebből követ-

kezik tehát a mátrixok jellegzetes L alakú mintázata, ti. többnyire a bal alsó cellájuk a leginkább megterhelt, a mellette lévő cellák kevésbé ugyan, de nagyobb számú adatot mutatnak. Jobb felső cellájuk tartalmazza a legkevesebb adatot. A Simor-kódexből nagyon kevés adatunk van, ennek ellenére azok is mutatják a nagyobb terjedelmű kódexek jellemző mintázatát.

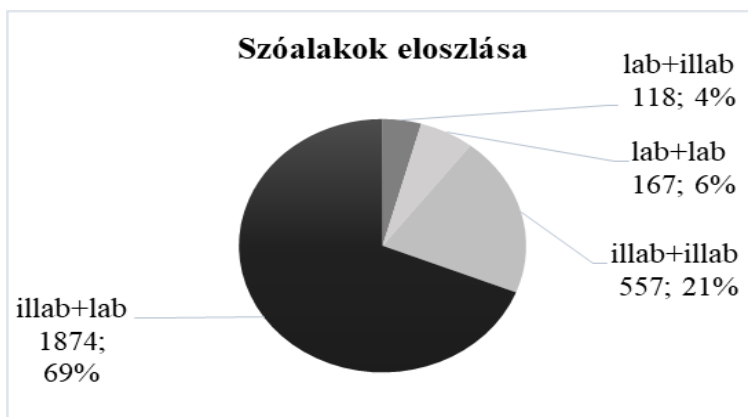
Egyedül az essivusrag mutat kissé eltérő, kiegyenlítettebb mintázatot: itt a labiális tő utáni illabiális toldalékból (pl. *földén*) is viszonylag sok van, a D. Bartha által tett általánosításra ez az egyetlen csoport lehetne talán példa. Két dologra azonban fel kell, hogy hívjuk a figyelmet ezzel kapcsolatban. Az egyik az, hogy nincs teljes mértékű bizonyosságunk afelől, hogy a toldalék *-en* változatában mikor van nyílt *e* (hiszen ez ennél a toldaléknál tudvalevőleg variábilis), ezért azt sem tudjuk, hogy pontosan mely adatoknak van valóban helye a mátrix jobb oldalsó oszlopában. A másik pedig az, hogy a számok nem tartalmazzák a *-képpen* előfordulásait, mivel ezt lexikalizált alakként elemeztük, ezért a toldalékolt formák közül kizártuk. Történeti szempontból azonban teljesen nyilvánvaló, hogy eredetileg ez is az essivusi toldalékot tartalmazza, és mivel az itt vizsgált szövegekben is nagyon sokszor előfordul, ha beszámítottuk volna, a jobb alsó cellák számaikat nagymértékben megnövelte volna.

A szóalakok százalékos eloszlása az összes adatot figyelembe véve a következő: a legtöbb esetben, 69%-ban illabiális tövekhez labiális toldalékváltozat járul, az illabiális tövekhez illabiális toldalék az adatok 21%-ban fordult elő, labiális tőhöz labiális toldalék 6%-ban és labiális tő illabiális toldalékkal 4%. Az adatok 27%-a harmonikus. Többnyire diszharmonikus alakokat tapasztalunk, az adatok 73%-a ilyen. Ezek java részét (94%-át) azonban az illabiális tőhöz járuló labiális toldalékos alakok teszik ki, tehát általánosságban labiális diszharmonióról beszélni nem lehet. Az egyes toldalékos alakok eloszlását az 1. ábra mutatja be, a 2. ábra összesített képet ad a szóalakok eloszlásáról.

Minden toldalékos alakról elmondható, hogy a toldalék labiális változata gyakoribb, és a toldalékok legtöbbször illabiális tövek után állnak. Ezt gyakoriságban az illabiális tőhöz járuló illabiális toldalék követi, majd a labiális tő utáni labiális toldalék. A labiális tövek után álló illabiális toldalékok a legritkébbak. Az essivusragos alakok kivételek, itt a labiális alakváltozat illabiális tővel való előfordulása megterheltebb, mint a többi toldalék esetében.

1. ábra. Az egyes toldalékok eloszlása

2. ábra. A szóalakok eloszlása labialitás szempontjából

4.3. Ingadozó alakok

Szólunk kell még az ingadozó alakváltozatokról. A Simor-kódexben – kis terjedelmének köszönhetően – nincsenek ilyenek, azonban mind a Nagyszombati, mind a Debreceni Kódex bősséggel tartalmaz olyan alakokat, amelyek ingadozást mutatnak. A (3)-ban felsorolt példák⁵ között mind a tövek, mind a toldalékok esetében nagyfokú variabilitást találunk.

- (3) **NagyszK.:** *germeket* ~ *germøket* ~ *germøket* 3; *nomos* 23 ~ *nemes* 14 ~ *nemos* 5; *genghøz* ~ *gøngøt* 2; *keñ*, *keñves* 2 ~ *køñ* 9; *ordøgnec*, *ordøgot* 2 ~ *erdøgnec* 5; *erdøgøket*; *nomosseget* ~ *nomossegot*; *ezen* 6 *ezon* 32; *ezec* / *eze* 7 ~ *ezo* 11 / *ezo* 16; *følden* 20 / *affølden* / *effølden* 2 ~ *felden* ~ *følden* 15 / *effølden*; *edesden* 2 ~ *edøsdø* 3 ; *edesdeden* 2 ~ *edøsdeden* ~ *edøsdedø* ; *ekosseget* ~ *ekossegot*; *tiztosseget* 4 ~ *tiztossegot* 6 ~ *týttesseket*; *kellemetøsec* ~ *kellemetøsek* 2 ~ *kellemetøso*; *míndenec* 8 ~ *míndenek* 2 ~ *míndøno* 2; *zeme* 2 ~ *zømek* ~ *zømo* ~ *zømo* ~ *zømo*; *býneseket* / *býnosøket* 3 *bínosøket* / *býnosøket* 3; *míndeneket* 5 ~ *míndønøket* ~ *míndønøket* 2.

DebrK.: *følden* 7 ~ *føldø*; *meñnen* 2~ *meññø* / *meññø*; *helen* / *hel'en* 2 ~ *hel'ø*; *edesden* ~ *edøsdø*; *ieløsen* ~ *ieløso*

5. Konklúzió

Dolgozatunkban a Nagyszombati Kódex és az azonos kéz által írott más szövegek vizsgálatával próbáltuk bemutatni, vajon helytálló-e az az állítás, miszerint ezekben a szövegekben a labialitás a palatális magánhangzók között diszharmonikus mintázatot mutat. A potenciálisan érintett toldalékok jelentős részének előfordulásait megvizsgáltuk (a töveken belüli palatális magánhangzók viselkedését azonban figyelmen kívül hagytuk), és egyértelműen arra a következtetésre jutottunk, hogy a D. Bartha (1970) által leírt labiális diszharmonia nem létezik. Az „optikai csalódás”, ha úgy tetszik, egyrészt a kódex nyelvváltozatának D. Bartha által helyesen jellemzett *ø*-zéséből adódik: a toldalékok dominánsan labiális változatot mutatnak, a tövekre ez valamivel kevésbé jellemző, másrészt az *-en/-øn* toldalék átlagból talán kilógó viselkedéséből, amiről azonban a fentebb részletezett okok miatt határozott kijelentés nem tehető. Mindenesetre a Korompay (1992: 335) által idézett, D. Barthától származó, az állítólagos jelenség szemléltetésére szánt alakpár (*híretøk*, de *eszøtek*) is jól mutatja a problémát: valójában a *-tek/-tøk* tol-

⁵ A példák mellett szereplő számok az adott alakváltozatra kapott találatok számát mutatják.

dalékváltozatok közül a *-tek* labiális magánhangzó után az egész kódexben egyetlen helyen fordul elő, míg az *híretők*-típusra (labiális toldalék illabiális magánhangzó után) 58 példánk van. Mivel tehát a labiális diszharmónia sem a Nagyszombati Kódexben, sem pedig – ismereteink szerint – másutt nem létezik, a fonológiai tipológia és a fonológiaelmélet számára sem létezik a probléma mindaddig, amíg valamely más nyelvben vagy nyelvváltozatban nem találunk rá példát.

Források

- Komáromy Lajos–Király Pál (szerk.) 1874. *Régi magyar codexek: Nagyszombati codex; Szent Domokos élete; Virginia codex*. Nyelvelmléktár (3). Magyar Tudományos Akadémia. Budapest.
- Nádor-codex*. A pesti egyetemi könyvtár eredetiéből bevezetéssel és szótárral, közzéteszi: Toldy Ferenc. Egyetemi nyomda. Buda. 1857.
- Ómagyar Korpusz* <http://omagyarkorpusz.nytud.hu/hu-intro.html>
- RMK 6. *Simor-kódex, XVI. század eleje*. A bevezetést és a jegyzeteket írta Vekerdy Lilla. Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest. 1988.
- RMK 16. *Nádor-kódex, 1508*. Közzéteszi és a jegyzeteket írta Pusztai István. A bevezetést írta Pusztai István és Madas Edit. Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest. 1994.
- RMK 21. *Debreceni Kódex, 1519*. A bevezetést írta Madas Edit és Reményi Andrea. Argumentum Kiadó–Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest. 1997.
- RMK 24. *Nagyszombati Kódex, 1512–1513*. Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta T. Szabó Csilla. Argumentum Kiadó–Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest. 2000.
- Szabó Sámuel–Katona Lajos (szerk.) 1908. *Régi magyar codexek: Székelyudvarhelyi codex; Guary codex; Nádor codex; Lázár Zelma codex; Birk codex; Piry hártya*. Nyelvelmléktár (15). Magyar Tudományos Akadémia. Budapest.
- Uralonet* <http://www.uralonet.nytud.hu>
- Volf György (szerk.) 1878. *Régi magyar codexek: Ehrenfeld codex; Simor codex; Cornides codex; Szent Krisztina élete; Vitkovics codex; Lányi codex*. Nyelvelmléktár (7). Magyar Tudományos Akadémia. Budapest.
- Volf György (szerk.) 1882. *Régi magyar codexek: Debreczeni codex; Gömör codex*. Nyelvelmléktár (11). Magyar Tudományos Akadémia. Budapest.

Hivatkozások

- Benkő Loránd 1957. *Magyar nyelvjárástörténet*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Benkő Loránd (szerk.) 1991–1997. *A magyar nyelv történeti nyelvtana*. Akadémiai Kiadó. Budapest
- D. Bartha Katalin 1970. A labialis–illabialis tendencia állapota a Nagyszombati Kódex nyelvjárásában. *Magyar Nyelv* 66: 300–12, 429–43.
- Clements, George Nickerson 1974. Vowel harmony in Ewe. *Studies in African Linguistics* 5: 281–301.
- Cser András–Oszkó Beatrix–Várnai Zsuzsa (megj. e.) The emergence and phonologization of rounding harmony in Old Hungarian.
- Farkas Vilmos 1971. Helyesírásunk hangjelölés-rendszerének története. *Nyelvtudományi Értekezések* 74. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Fejes László 2011. Miért nem harmonizál a *-kor*? In: Kádár Edit–Szilágyi N. Sándor (szerk.): *Szinkronikus nyelvtudomány és diakrónia*. Erdélyi Múzeum Egyesület. Kolozsvár. 70–9.
- Fejes László 2022. A general characterisation of vowel harmony in Uralic languages. *Finnish Journal of Linguistics* 35: 7–50.
- Forró Orsolya 2013. Ingadozás a magyar előlségi harmóniában: Szempontok a variabilitás szinkroniájának és diakroniájának feltárásához és értelmezéséhez. PhD-disszertáció. PPKE.
- Haas, Mary R. 1940. Tunica. In: Boas, Franz (szerk.): *Handbook of American Indian languages* IV. J. J. Augustin. New York.
- Haas, Mary R. 1946. A grammatical sketch of Tunica In: Osgood, Cornelius (szerk.): *Linguistic structures of native America*. The Viking Fund. New York. 337–66.
- van der Hulst, Harry 2016. *Vowel Harmony*. Oxford Research Encyclopedias, Linguistics. <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780199384655.013.38>
- Juhász Dezső 2018. A nyelvjárások történetéből. In: Kiss Jenő–Pusztai Ferenc (szerk.): *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 314–49.
- Kaun, Abigail 1995. The Typology of Rounding Harmony: An Optimality Theoretic Approach. UCLA dissertation.
- Kaun, Abigail 2004. The Typology of Rounding Harmony. In: Hayes, Bruce–Kirchner, Robert–Steriade, Donca (szerk.): *Phonetically Based Phonology*. Cambridge University Press. Cambridge. 87–116.
- Kniezsa István 1952. *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Akadémiai Kiadó. Budapest.

- Korompay Klára 1992. A névszójelezés. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 321–54.
- Losonczy Zoltán 1915–1920. Az ö-zés története. *Nyelvtudományi Közlemények* 44: 373–406, 45: 45–116, 195–266.
- McCollum, Adam G. 2020. Vowel harmony and positional variation in Kyrgyz. *Laboratory Phonology: Journal of the Association for Laboratory Phonology* 11(1): 25, 1–28. DOI: <https://doi.org/10.5334/labphon.247>.
- Polgárdi Krisztina 1998. *Vowel Harmony: An Account in Terms of Government and Optimality*. Holland Academic Graphics. The Hague.
- Rebrus Péter–Törkenczy Miklós 2019. Magyar harmónia: a dolgok állása. In: Kenesei István–Siptár Péter (szerk.): *Fonológiai tanulmányok*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 233–333.
- Rose, Sharon–Walker, Rachel 2011. Harmony systems. In: John Goldsmith–Riggle, Jason–Yu, Alan C. L. (szerk.): *The handbook of phonological theory* (2nd ed.). Blackwell. Malden (MA). 240–89.
- Simon Eszter–Sass Bálint 2012. Nyelvtechnológia és kulturális örökség, avagy korpuszépítés ómagyar kódexekből. In: Prószéky Gábor–Váradi Tamás (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXIV*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 243–64.
- Siptár, Péter–Törkenczy, Miklós 2000. *The Phonology of Hungarian*. Oxford University Press. Oxford.
- Tímár Kálmán 1927. Magyar kódexcsaládok. *Irodalomtörténeti Közlemények* 37: 60–7, 210–24.
- Walker, Rachel 2001. Round licensing, harmony and bisyllabic triggers in Altaic. *Natural Language and Linguistic Theory* 19: 827–78.
- Walker, Rachel 2005. Weak triggers in round harmony. *Natural Language and Linguistic Theory* 23: 917–89.
- Washington, Jonathan North 2006. An Investigation of Kyrgyz Rounding Harmony. Kézirat. <https://jnw.name/dl/papers/2006sp-harmony.pdf>

Cser András

Pázmány Péter Katolikus Egyetem

HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont

cser.andras@btk.ppke.hu

Oszkó Beatrix

Újvidéki Egyetem, HUN-REN

Nyelvtudományi Kutatóközpont

oszko.beatrix@nytud.hu

Várnai Zsuzsa

HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont

varnai.zsuzsa@nytud.hu